

Художні особливості епістолярної автобіографії Спиридона Черкасенка

У статті систематизовано епістолярний спадок С. Черкасенка, зокрема раніше не оприлюднені архівні матеріали його листування з Л. Т. Білецьким, яке містить автобіографію письменника. Проаналізовано особливості художньої організації епістолярної автобіографії письменника.

Ключові слова: епістолярна автобіографія, жанрова специфіка, новелістична композиція, комунікативна спрямованість твору, засоби характерології.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. Систематизація та аналіз письменницького епістолярію – одне з найбільш нагальних завдань сучасного літературознавства. До аналізу епістолярію звертався ряд українських (В. Гладкий, В. Святовець, Ж. Ляхова, М. Назарук, Л. Вашків, В. Кузьменко, М. Коцюбинська, І. Забіяка) та іноземних теоретиків літератури (М. Бахтін, Ю. Тинянов, В. Сметаніна, Є. Єліна, С. Скварчинська К. Цисевський, Я. Тшиннадловський). Ю. Шерех зазначає: «Поетика епістолярного жанру не опрацьована. Історію листування на Україні ще не написано» [12, с. 32]. Особливо актуальним у цьому контексті є оприлюднення та дослідження архівних, раніше не відомих епістолярних джерел.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Епістолярій С. Черкасенка може слугувати багатющим джерелом біографічних свідчень та літературно-критичних коментарів до творчості письменника, своєрідним дзеркалом, у якому відображено основні етапи творчого становлення та зростання, естетичні смаки та ідейні переконання, мотиви звернення до тієї або іншої проблематики, тих або інших образів, людських характерів, фабульних ситуацій. Важливу роль епістолярію як допоміжного матеріалу, що дає змогу глибше увійти у творчий світ письменника, збагнути витoki письменницьких зацікавлень, особливості ідейного світогляду та художнього мислення, зазначає і сам С. Черкасенко, характеризуючи у листі до Л. Білецького особливості письменницького епістолярію О. Пушкіна: «Отже, листи... Не люблю читати чужі листи, навіть коли хто пропонує прочитати, як щось цікаве; не любив і тоді. Але листи Пушкіна – це не те. Це ті самі твори, але такі, що відкривають найінтимніші сторони поетової душі, помагають розгадати тайну його творчості, знайомлять з тим світом, що в нім поет обертався, навчають правдивої оцінки людей, виявляють найправдивіше його погляди, його світогляд і т. і. А опріч того, для малознайомого з літературою читача – скільки імен нових у цій області! А взаємовідносини між письменниками й великим поетом – хіба це не цікаво?.. Перечитавши з величезною увагою твори й листи Пушкіна, я став на цілу голову вище за своїх товаришів у здатності орієнтуватися в лектурі, розбиратися в книжках. Доба, коли читалося все, що на очі трапилося, аби друковане, минула. Лубок було поховано безповоротно. Почав зарождатися літературний смак, розвиватися літературне чуття. Це був величезний крок наперед» [5, с. 65–66].

Відомо, що впродовж свого життя С. Черкасенко активно листувався зі значним колом осіб, до якого входили колишні товариші з початкового училища та учительської семінарії (Сьома Шульга, Альоша Поляков), письменники, літературні критики, журналісти, науковці, громадські діячі (М. Вороний, С. Єфремов, М. Грушевський, М. Садовський, Г. Коваленко-Коломацький, С. Шелухін, К. Стеценко та ін.), а також члени родини.

Окреме місце в епістолярній спадщині С. Черкасенка, з огляду на величезну цінність для аналізу автобіографічного та творчого шляху письменника, посідає листування з відомим українським професором, літературознавцем Леонідом Білецьким.

Листи С. Черкасенка до Л. Білецького, які збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, а також Українському громадському видавничому фонді в Празі, – величезний масив фактологічної інформації. Це унікальна (з погляду біографічної та літературно-художньої ідентичності) автобіографія, яку С. Черкасенко у формі листів (загальна кількість – 148) викладає Л. Білецькому, починаючи від 10 липня 1935 р. і закінчуючи 23 лютого 1938 р. Епістолярна автобіографія С. Черкасенка охоплює хронологічний період життя від вступу до школи і до моменту, коли майбутнього письменника перевели на роботу в школу при Лідіївських копальнях.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити художні особливості епістолярної автобіографії С. Черкасенка. Ця автобіографія посідає в письменницькому епістолярії окреме місце як твір унікальний з погляду жанрової природи та семантичної організації і багато в чому безпрецедентний в історії українського письменницького епістолярію, в якому знайдеться небагато подібних творів.

Задум написати автобіографічний твір не в останню чергу ініціював Л. Білецький, який запропонував С. Черкасенку дати відповіді на підготовлену ним анкету із запитаннями, що стосувалися життєвого та творчого шляху письменника: «Дорогий Леоніде Тимофієвичу! Дозвольте мені відповідати на Вашу анкету листами, так би мовити – в епістолярній формі, бо скласти щось таке, як автожиттєпис, – забарна річ, а просто “заповнити графи” – суха й нецікава історія. Листами й мені легше, та й оповідання буде живіше й докладніше» [1, с. 1].

Жанрова специфіка автобіографії С. Черкасенка, безсумнівно, містить елементи мемуарно-документальної літератури, навіть із відтінком певної сповідальності, до чого С. Черкасенка, за його власним визнанням, спонукав початковий характер завдання, поставленого перед ним Л. Білецьким. Поряд із адресованими С. Черкасенку запитаннями анкети, у процесі написання автобіографії Л. Білецький значною мірою «корегував» її тематичне та композиційне розгортання новими уточнювальними запитаннями. Свідчення того, що зміст автобіографії не був заданий наперед від самого початку, а певною мірою корегувався в процесі її написання, є у листах, включених до твору: «До речі, ще про Шевченка... Питали мене Ви, Леоніде Тимофієвичу, цими днями, невже правда, що “Кобзар” не захопив мене глибше, не лишив по собі виразнішого сліду. Я вже згадував про це. Додати можу хіба одне ще: “не так посаджено” було царським, московським режимом діло виховання в школі тодішньої всеросійської молоді» [6, с. 83–84] або: «Дорогий Леоніде Тимофієвичу! Знаю я, що небагато скажуть Вам для Вашого завдання написані досі сторінки, а до головного, як то кажуть – до суті, ще так далеко. Але вже почекайте – дійду й до того, що Вас цікавить, а це, зайве, може, використаю, як жив буду, сам. Отже, далі...» [4, с. 41].

Елементи документалістики просвічують в епістолярній автобіографії С. Черкасенка фактологічно вичерпними та інформативними описами-характеристиками навчальних закладів, у яких він отримував освіту, шкіл, де працював, чіткими топографічними прикметами місцевості, де йому доводилося бути. Інколи епістолярні описи навіть переростають у своєрідні мікрожанрові форми або вкраплення у вигляді мемуарного портрета (директора учительської семінарії О. Л. Крилова або колишнього народовольця, інженера О. М. Тверітінова), подорожнього нарису (поїздки С. Черкасенка до Херсона та Москви), нарису «звичаїв» (численні морально-психологічні галереї учительських, учнівських, провінційно-обивательських типів), щоденника (детально фіксовані хронологічні етапи зростання ідейної та літературної свідомості автора) тощо. Проте вже сам характер жанрової специфіки цього типу документальних творів не виключає їх можливого синтезу із художньою літературою, зокрема таким її різновидом, як художньо-біографічна проза. Образно-художнє спрямування свого твору підкреслює і сам С. Черкасенко: «...Просто “заповнити графи” – суха й не цікава історія. Листами й мені легше, та й оповідання буде живіше й докладніше» [1, с. 1].

При бажанні в художній організації автобіографії С. Черкасенка можна знайти й жанрові відголоски епістолярного роману (щоправда, специфічного, у формі листування автора і його адресата, а не персонажів твору), хоча найближчим жанровим прототипом твору слід усе ж таки вважати художню автобіографічну повість.

Розглядаючи композиційну побудову епістолярної автобіографії С. Черкасенка, варто зазначити, що текст скомпонований зі 148 листів, закінчення і початок кожного з яких виділені зазначенням дати написання листа і порядковим номером (у початковій позиції тексту), а також прощанням з адресатом у завершальній позиції тексту (етикетним висловом «Ваш С. Черкасенко»).

Композиційні принципи, що визначають художню організацію епістолярної автобіографії С. Черкасенка, пов'язані насамперед із характером та специфікою структурного умотивування та тематично-сміслового співвідношення елементів розповіді у творі. Загальний тематичний розподіл цих елементів зумовлений виділенням класичних для будь-якого автобіографічного тексту тематичних блоків, як-то дитинство, юність, зрілість, старість. В автобіографії С. Черкасенка – це дитинство, пов'язане із роками навчання у Новобузькому початковому училищі (листи 1–12), та юність, що збігається із часом перебування в учительській семінарії (листи 13–40) та роками учительювання в

школах Катеринославщини, зокрема, у Новопавлівці (листи 41–52), Васильківці (листи 53–81), Ульянівці (листи 82–130), Юзово (листи 132–147), Лідіво (148).

Принципи, якими послуговується С. Черкасенко, komponуючи та розподіляючи матеріал розповіді у своєму творі, найбільш нагадують новелістичну композицію, що відображається на нерівномірному тематичному розподілі матеріалу в епістолярній автобіографії письменника. Поряд із тематично завершеними листами, кожен із яких містить порівняно закінчену історію (таких ми нарахували 28), інші 120 листів автобіографії – це історії «з продовженням», тематичний обсяг яких коливається від двох до дванадцяти листів, причому їх кількість неухильно зростає у міру того, як розповідь віддаляється від опису дитячих років та часу навчання у семінарії. Ознакою тематичної незавершеності листа часто є авторські помітки у клаузулі: «далі буде» або «але про це далі», втім таких поміток могло і не бути, закінчення описуваної у попередньому листі сцени безпосередньо переносилося в наступний лист (інколи таке перенесення навіть скріплювалося повтором фраз, якими закінчується попередній і починається наступний лист). Семантичним маркером зміни теми виступає переважно звернення оповідача до адресата (Л. Білецького), найчастіше у початковій позиції листа (таких випадків ми нарахували 22), де безпосередньо зазначається перехід до іншої теми: «Дорогий Леоніде Тимофієвичу! Нашим учителем співу поки що й закінчу характеристики “преподавательського персонала”» [8, с. 137] або «Десь досі питаєте, дорогий Леоніде Тимофієвичу, – а як же з моїм захопленням літературою?..» [9, с. 281].

Комунікативна спрямованість епістолярної автобіографії С. Черкасенка не одностороння. Зовні вона побудована у формі односторонньої адресації, оскільки включення листів Л. Білецького не передбачає, але те, що листи-відповіді з критичними зауваженнями та проханнями деталізувати ті чи інші аспекти біографії письменника були й активно впливали на характер тематичного розгортання твору, ми знаємо з численних авторських відступів, що містяться у тексті автобіографії. При цьому мета комунікативного діалогу, який веде зі своїм адресатом-співрозмовником автор, виходить далеко за межі початкового «анкетного завдання», звичайну фактологічну спрямованість котрого письменник доповнює яскраво образною, деталізованою художньою розповіддю, інформаційно насиченою і водночас емоційно переконливою.

Крім зазначених вище особливостей епістолярної автобіографії, варто зазначити, що текст С. Черкасенка густо «заселений» персонажами. За нашими підрахунками, загальна кількість згаданих у ній осіб становить близько 450, з них епізодично згадано близько 370 персонажів і близько 80 таких, постаті яких розглянуто більш або менш деталізовано. Поряд із персональними в автобіографії С. Черкасенка створено й чимало збірних, колективних образів (шкільної дітвори, семінаристів, учасників церковних хорів та учнів шкіл, де працював письменник). Людські образи у С. Черкасенка завжди яскраво індивідуалізовані, змальовані з притаманною лише їм особливою манерою поведінки, мислення та світосприйняття. Постійним засобом індивідуалізації у С. Черкасенка є і детальний опис зовнішності персонажа, вбрання, стилізація особливостей мовлення тощо.

З-поміж особливостей епістолярної автобіографії С. Черкасенка варто виділити засоби образно-предметної деталізації, до яких належать часові та просторові образи, а також засоби предметного зображення.

Категорія часу в епістолярній автобіографії С. Черкасенка наявна в кількох семантичних вимірах. Перший її вимір – це характер розподілу та фіксації (оповідачем) плину часового потоку. Розподіл змальовуваного в автобіографії плину часу неоднорідний. Час розповіді в окремих листах (закінчених історіях автобіографії) то стискається і концентрується до календарних обсягів одного дня (наприклад, у листі 18, де описується візит начальства для перевірки квартири, яку винаймали семінаристи), то, навпаки, розтягується до доволі значних хронологічних проміжків (лист 1, що охоплює історичну генеалогію родини Черкасенків, або лист 2, який уміщає цілий рік навчання автора в початковому училищі). Оповідач не дотримується правила обов'язкової хронологічної фіксації та чіткого датування навіть тих подій, які, з погляду його біографії, сприймаються як етапні, нерідко час ідентифікується за народними або церковними святами: «Кінець весни або початок літа. Була або пізня Паска або Зелені Свята...» [2, с. 21]; «Вже з Маковія до Нового Бугу почали з'їздитися “кандидати” в семінарію з Херсонщини, Катеринославщини й Бессарабії» [7, с. 92].

Автор вільно «поводиться» з часом, легко «перестрибуючи» (через авторські відступи) то в минуле, то в майбутнє стосовно тих хронологічних меж, у яких розгортається природний плин його

біографії: «Не пишу романа, тому не все додержую хронологічного розвитку свого оповідання...» [10, с. 1054]. Другий вимір наявності категорії часу у С. Черкасенка полягає у контрастному протиставленні часових пластів теперішнього і минулого, переважно з позицій пізніше набутого критичного досвіду або ностальгічної реакції на особливо вразливі емоційні спогади: «Виразно й до нинішнього дня пам'ятаю ці перші години мого перебування в новім світі, а сливе все, що було далі, аж до старших класів, потонуло в якомусь тумані» [7, с. 96]; «Але мені й досі в душі пташки співають, коли я ще й тепер, у пристарих літах, згадаю той випадок» [6, с. 81].

Третій важливий вимір реалізації категорії часу у С. Черкасенка – це створений на сторінках автобіографії образ пам'яті як складного асоціативного механізму регуляції плину часу у свідомості автора. У багатьох листах, авторських відступах містяться звернення до цього образу, супроводжувані рефлексіями щодо її природи, здатності утримувати одні спогади та забувати інші, хоча б і важливі, її схильності до фіксації сильних емоційних вражень та встановлення асоціативних зв'язків із образами уяви.

Просторові образи є невід'ємною частиною поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка, про що, зокрема, свідчить хоча б той факт, що всі просторові переміщення, пов'язані зі зміною роботи письменника або приватними чи діловими поїздками, незмінно супроводжуються деталізованими описами топографічних особливостей місцевості, якою він подорожував.

Серед засобів предметного зображення в епістолярній автобіографії можна виділити численні інтер'єрні описи, переважно шкільних приміщень, але на особливу увагу заслуговують насамперед картини природи, які викликають асоціації з пейзажною лірикою С. Черкасенка.

В епістолярній автобіографії С. Черкасенка використані різноманітні засоби мовленнєво-стилістичної організації. Поряд із літературно-книжним мовленням, яскраво емоційним і виразно індивідуалізованим у притаманній автору художньо-стильовій манері, мовленнєва організація твору С. Черкасенка вбирає в себе колоритні народні вислови та фразеологізми, літературні ремінісценції, інтонаційно-риторичні фігури, різноманітні типи словесних стилізацій (учительського мовлення, дитячого мовлення, мовлення провінційного обивателя, українського «патріота матушки Расії»), а також індивідуальну манеру та вади мовлення різних людей).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, досліджуючи епістолярну біографію С. Черкасенка, ми простежили жанрову специфіку твору письменника, особливості її композиційної побудови, комунікативної спрямованості, засоби характерології, а також засоби образно-предметної деталізації та мовленнєво-стилістичної організації. Подальше дослідження специфіки художньої організації епістолярної автобіографії С. Черкасенка перспективне насамперед із погляду окреслення більш детальної та цілісної картини використаних у ній художніх засобів та прийомів, а також аналізу художньо-стильових паралелей між поетикою епістолярної автобіографії та художніх творів письменника.

Джерела та література

1. Український громадський Видавничий фонд в Празі, ф. 122с, арх. 278. – Черкасенко С. Лист перший від 10.VII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
2. Там само. – Черкасенко С. Лист третій від 19.VII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
3. Там само. – Черкасенко С. Лист п'ятий від 8.VIII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
4. Там само. – Черкасенко С. Лист шостий від 8.VIII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
5. Там само. – Черкасенко С. Лист дев'ятий від 23.VIII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
6. Там само. – Черкасенко С. Лист одинадцятий від 29.VIII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
7. Там само. – Черкасенко С. Лист дванадцятий від 30.VIII.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
8. Там само. – Черкасенко С. Лист вісімнадцятий від 18.IX.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
9. Там само. – Черкасенко С. Лист тридцять шостий від 28.XI.935 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.
10. Там само. – Черкасенко С. Лист сто тридцять другий від 17.IX.937 / С. Черкасенко // Черкасенко С. Автобіографія в листах.

11. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах : передмова / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк ; Торонто : Укр. Вільна Академія Наук у США, 1984.
12. Шерех Ю. Третя сторожа / Юрій Шерех. – Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1991. – С. 32–76.

Котьяш Иванна. Художественные особенности эпистолярной автобиографии Спиридона Черкасенко. В статье систематизируется эпистолярное наследие С. Черкасенко, в частности ранее неопубликованные архивные материалы переписки писателя с Л. Т. Билецким, содержащие эпистолярную автобиографию писателя. Проанализированы особенности художественной организации эпистолярной автобиографии писателя – жанровая специфика произведения, особенности композиционного построения, коммуникативная направленность текста, средства характерологии, а также средства образно-предметной детализации и речевой стилистической организации. Было исследовано, что жанровая специфика эпистолярной автобиографии С. Черкасенко сочетает элементы мемуарно-документальной литературы и художественно-биографической прозы. Структурная организация автобиографии имеет отчетливые признаки новеллистической композиции, а коммуникативная ее направленность определена установками на эстетически значимый диалог между адресатом и адресантом. Значительную роль в процессе преобразования документально-биографической канвы рассказа на художественную сыграли использованные в произведении средства образно-предметной и речевой стилистической организации повествования.

Ключевые слова: эпистолярная автобиография, жанровая специфика, новеллистическая композиция, коммуникативная направленность произведения, средства характерологии.

Kotyash Ivanna. Artistic Features of the Epistolary Autobiography Spyridon Cherkasenko. The article systematized epistolary legacy S. Cherkasenko, including previously released archival material correspondence with the writer L. T. Biletsky containing epistolary autobiography of the writer. In particular artistic exploration analyzed organization epistolary autobiography writer – genre specificity works, especially of composite construction, communicative orientation of the text means of characterization, as well as funds figurative subject detail and voice-stylistic organization. It was investigated that the epistolary genre specificity S. Cherkasenko combines elements of autobiography memoirs-nonfiction, artistic and biographical prose. Structural organization autobiography has clear signs of novelistic composition, and communication of its focus on a setting aesthetically meaningful dialogue between addresser and addressee. Significant role in the transformation documented a biographical narrative on canvas art play as used in the book means, figuratively substantive and stylistic language of the story.

Key words: epistolary autobiography genre specificity, novelistic composition communicative orientation works, means of characterization.

Стаття надійшла до редколегії
20.03.2014 р.

УДК 82.09.821.161.2(07)

Антон Лісовський

Відкриваючи духовний смисл буття (творчість Юзефа Крашевського в горнілі віків)

Статтю присвячено розгляду духовного смислу образів у творах Ю. Крашевського. Відображено глибокі проблеми людського життя, тривоги і надії героїв на шляху до щастя. Піднято питання життєвості образів Ю. Крашевського і їх високої гуманістичної ролі в минулому і сучасному житті народу.

Ключові слова: емоційний, мудрість, неочевидне, сутність, духовний, образ, абсурд, вірність, ідея.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ювілеї великих письменників стають святом духовного єднання для всіх, кому твори ювіляра приносили хвилини радості, допомагали у час гірких роздумів над проблемами долі. Мабуть, немає нічого таємничішого, ніж процес читання художнього твору, коли на основі змісту слова в уяві читача створюються образи, які викликають його душевний неспокій, емоційний відгук, роблять творцем світу, що його автор відобразив у слові. Відбувається процес розвитку і збагачення індивідуальної уяви читача, його досвіду пізнання світу людей, формується та атмосфера душі, в якій людина саме й утверджується у своїй людській сутності.